

Jelentéssűrítő összetételek vizsgálata a szamosháti nyelvjárásban

1. Bevezető megjegyzések

A magyar nyelvjáráskutatás egyik legeredményesebben művelt területe a tájszavak gyűjtése és kiadása, amelyben — a kezdeti, nemegyszer csupán néhány tucatnyi szóanyagot magukban foglaló összeállításokat nem számítva — a XIX. század első harmadától napjainkig igen jelentős eredmények születtek. Ha az azóta megjelent tájszótáraknak bármelyik típusát — az általános szótártól a regionális változatán át a helyi tájszótárakig — tekintjük is át, kisebb-nagyobb számban találunk bennük olyan szókészleti elemeket, melyeknek létrejöttében a népi szemléletmódnak meghatározó szerepe van. Ezeknek egy része olyan lexéma, amely a köznyelvi (olykor akár a szaknyelvi) szókészletbe is bekerült (ilyen például a *dongaláb*, *kapafog*, *könyökcső*, *őzlábgomba* stb.), nagyobb hányaduk viszont csak nyelvjárásainkban fordul elő, mégpedig akképpen, hogy minden egyes szónak saját elterjedtségi köre van a magyar nyelvterületen. Van olyan közöttük, amely több nyelvjárási régiót is átfog (például *cilinderkémény*, *kecskecsöcsű* ’szőlőfajta’, *kökényszemű*, *lósóska* stb.), és még nagyobb azoknak a tájszóknak a száma, amelyek kisebb-nagyobb tájegységen, esetenként csupán egy település nyelvjárásában használatosak (például *bogjakemönce* ~ *bagjakemönce* ’boglya alakú kemence’, *csepërkekalap* ’a csiperkegombához hasonló alakú kalap’, *kalánfülű* ’szétálló fülű (ember)’, *karónyaku* ’hosszú nyakú’, *lőcs-lábú* ’görbe lábszárú’ stb.).

A népi szemléletmódnak a szóteremtésben játszott szerepét a magyar nyelvjáráskutatók is régen fölismerték. A nyelvjárási szókincsnek a köznyelvihez viszonyítva konkrétabb, szemléletesebb jellegére például CSÜRY BÁLINT már az 1930-as évek elején rámutatott, és az elméleti-módszertani tekintetben is új utat törő „Szamosháti szótára”-nak anyagát is aszerint igyekezett összeállítani, hogy az magában foglalja a népnyelv szóképeit, névátviteleit is. Minderről a következőket írta: „Szótáramban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze. A népi szó- és képzetkincsnek ilyen megközelítőleg teljes gyűjteménye, a népnyelvnek önálló egységként való búvárlata sokféle tanulsággal jár mind néprajzi, mind nyelvtudományi tekintetben. Egy figyelmes tekintet egy ilyen népnyelvi

szótárban, bármily futó összehasonlítás az irodalmi nyelv szótárával rendkívül jellemző vonásokat tár elénk a népi szó- és képzetkincsre nézve minőség és mennyiség tekintetében egyaránt. A népet körülvevő világ, a nép életformája, a népi foglalkozás, a népi célok és problémák szabják meg e szókincs terjedelmét és tartalmát. Ezeknek megfelelőleg a népi szó- és képzetkincs konkrét irányban gazdagabb, legnagyobbbrészt konkrét vonatkozású, a köznyelv szókincse viszont elvont fogalmakban és kifejezésekben gazdagabb. Egyezésük és különbözésük egyaránt jellemző és tanulságos. A népi szó- és szóláskincsen a népnyelv színein visszatükröződik a mező nyersesége, a népnek a természet ölen lefolyó egyszerű életformája.” (A szamossháti szótár: MNy. 29 [1933]: 66).

Az alábbiakban a népi szemléletmóddal keletkezett jelentéssűrítő szóösszetételek típusait és jellegzetes vonásait igyekszem fölvázolni a szamossháti nyelvjárásban, amelyhez CSÚRY BÁLINT kiváló munkája, a kétkötetes „Szamossháti szótár” (a továbbiakban: SzamSz.) volt a forrásom. A SzamSz.-ban található példaanyagok — terjedelmi okokból — itt csak egy részét tudom vizsgálni és bemutatni. A jelentéssűrítő összetételek morfológiai szerkezetük és jelentésük szerint több típust alkotnak. Közülük csak a két önálló szóból, hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételeket és melléknévi származékokat választottam ki vizsgálatra. Kihagytam viszont anyagomból azokat az összetételeket, illetőleg származékokat, melyeknek előtagja valamilyen képzővel alkotott származékszó (például *duccoshátu* ’púpos’ [*ducc* 1. ’a kenyérnek sülés közben kihasadt és fölpúposodott része’. 2. ’púp (a háton)’], *sallóushátu* ’fölfelé görbült hátú (ló)’ stb.).

2. A jelentéssűrítő összetételek vizsgálata

2.1. A jelentéssűrítő főnévi és melléknévi összetételek — mint ismeretes — fontos szerepet játszanak a köznyelvi szóalkotásban. Sajátos csoportjukat alkotják a hasonlító jelentéstartalmú szóösszetételek. Ilyenek a szamossháti nyelvjárásban is vannak, de számukat tekintve nagy különbség figyelhető meg a hasonlító-tulajdonság fölépítésű és a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnévi és melléknévi szóösszetételek között. Az utóbbiak ugyanis általában nagyobb számban fordulnak elő — miként más nyelvjárásokban — a Szamossháton is. Ezeket a SzamSz.-ból egytől egyig kigyűjtöttem, és — megtartva az adatok szótárbeli fonetikus átírását és az ottani helyesírást is — az egyes típusaik elemzésekor sorolom föl őket.

A jelentéssűrítő főnévi összetételekben az előtag és az utótag összefüggése kétféle lehet: egyik csoportjukban tisztán hasonlítás fejeződik ki közöttük (például *koszoru-konyty* ’a hajfonatnak a fejen koszorú módjára való elrendezése, felrakása’ *palacsinta-kalap* ’széles, lapos karimájú kalap’ stb.), a másik típusukban pedig a hasonlításán kívül birtokos kapcsolat is van a két tag között (például *libamáj-paszujj* ’libamáj alakú és színű paszuly’, *metyszín* ’meggypiros’ stb.).

Fölvettem anyagomba az olyan szavakat is, amelyekben a szóteremtés szemléleti alapja valamilyen okból (például képzettársítás, az eredeti jelentés elhomályosulása miatt) alig érezhető, már nem igazán világos. Nem hagytam ki természetesen azokat a szóösszetételeket sem, melyekben (általában előtagként, azaz hasonlítóként) valódi tájszó szerepel. Az ilyen adatok után zárójelben mindig megadtam a jelentését, mint például a következő esetben: *csobánfejű* 'nagy, kerek fejű (ember)' [*csobán* 'dob alakú, lapos fahordócska, oldalán ivólyukkal, benne a mezei munkások ivóvizet tartanak'].

2.2. A fogalmak tartalma hasonlóságán alapuló jelentéssűrítő összetételek

2.2.1. Hasonlító–hasonlított jelentésszerkezetű főnévi összetételek

Ide azokat a szóösszetételeket soroltam, melyekben az előtag és az utótag között hasonlítás van. Egy részükben a hasonlítás mellett birtokos kapcsolat is kifejeződik, ezért az az eljárás mód látszott célszerűnek, hogy a SzamSz. adatait két külön alcsoportban tárgyaljam.

a) Hasonlítást kifejező összetételek

Az ide tartozó adatok a következők: *cilindertök* 'hosszúkás alakú sütőtök', *csukapecsenye* 'húsdarab a sertés hátulsó oldalhasi részében kétfelől' (a nép szerint nevét a csuka alakjáról és színéről nyerte), *fátyolháj* 'a sertés vastagbelén levő háj', *fátyolszita* 'finom liszt szitálására való, sűrű szövésű szita', *kanpaszujj* 'piros virágú, nagy szemű fajta paszuly', *koszoru-konyty* 'a hajfonatoknak a fejen koszorú módjára való elrendezése, felrakása' (fiatal leányok hajviselete), *mész-körté* 'apró, édes körte', *metypej* 'weichelbraun' (ló), *muskotájdohány* 'egy kellemes zamatú dohány', *muskotájkörté* 'kellemes ízű, pézsmazamatú körte', *palacsinta-kalap* 'széles-, lapos karimájú kalap', *pántlikagilisza* 'galandféreg, taenia solium' és *paradicsomalma* 'paradiesapfel'.

A 'piros virágú, nagy szemű fajta paszuly' értelmű *kanpaszujj* szóösszetételben a *kan-* előtag — néhány más összetétel előtagjához hasonlóan (például *lóbab*, *lósóska*) — a hozzákapcsolódó utótag jelölte növény termésének a szokásosnál jóval nagyobb voltát jelenti a szamosháti nyelvjárásban, a hasonlítás ebben rejtettebb, kevésbé nyilvánvaló, mint általában a többi példában.

b) Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek

Az ide tartozó adatok a következők: *buzavirágszín* 'kornblumenblau', *gesztenyeszín* 'kastanienbraun', *kecskeszakáll* 'az áll hegyén növesztett kis hegyes szakáll', *libamáj-paszujj* 'libamáj alakú és színű paszuly', *libaszarszín* 'olajzöld színű', *macskaszem* 'sárgásfényű szem, mint a macskáé', *metyszín* 'meggyipiros', *pacsirtakonyty* 'a fejtetőre csúcsosan rakott konty', *rákláb* 'kétágú trágyakaparó kapa', *szalmaszín* 'szalmasárga', *tüdőszín* 'kékes-barnás-rózsaszín, mint a tüdő' és *zsemjeszín* 'sárgásvörös'.

2.2.2. Hasonlító–hasonlított jelentésszerkezetű, főnévi összetételekből *-ú*, *-ű* képzővel alkotott melléknevek

Az ide tartozó példák nagy része *-ú, -ű* melléknévképzővel alkotott származékszó. Az összetétel mindkét tagja főnév, és közöttük hasonlítás van. Ezeknek is két csoportja különíthető el: vannak tisztán hasonlítást kifejezők (például *gyüszüszáju* 'piciny szájú', *karikalábu* 'kifelé görbülő lábú' stb.), valamint hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező összetételek (például *gójualábu* 'hosszú, vékony lábú', *nyúlhasu* 'sovány, ösztövér' stb.).

a) Hasonlítást kifejező származékok

Az ide tartozó adatok a következők: *csērhaju* 'kérges héjú', *csobánfejű* 'nagy, kerek fejű' (ember) [*csobán* 'dobalakú, lapos fahordócska, oldalán ivólyukkal, benne a mezei munkások ivóvizet tartanak'], *dopseggü* 'gömbölyű és kemény farú' (nő), *gyüszüszáju* 'piciny szájú' (tr.), *kákabéli* 'kényesgyomrú, kevésétkü', *kapafogu* 'nagy, szélesfogú', *karikalábu* 'kifelé görbülő lábú', *kökényszemü* 'sötétkék szemű', *lámpásfejü* 'hókafejü, fehérfejü' (ló) [*lámpás* 'laterne' (hordozható)], *lámpáshomloku* 'fehér homlokú, homlokán nagy fehér-foltú' (ló), *pipaszárlábu* 'hosszú, vékony lábú', *sikátorszáju* 'nagyszájú, lármás, veszekedő' [*sikátor* 'a falu mellékutcája'] és *szöszhaju* 'erősen szőke, fakóhajú, szöszszínhajú'. A *szöszhaju* származékszó véleményem szerint — a *szösze* melléknévhez hasonlóan — szintén a 'csepű, kóc pehelyszerű hulladéka; a kender vagy len gerebenezésekor nyert másodrendű fonál' jelentésű *szösz* színével van kapcsolatban, vagyis „Keletkezésének indítéka a szösznek a világosszőke hajhoz hasonló színe lehetett” (TESz. III, 798).

b) Hasonlítást és birtokos kapcsolatot is kifejező származékok

Az ide tartozó adatok a következők: *bivajöru kazal* 'gömbölyű végű kazal', *bogárhátú* 'padlás nélküli, szalmafedelű' (ház), *fahaju tök* 'keményhjú tök, melynek a héját edénynek is használják', *jáncsöcsü-alma* 'hegye felé keskenyedő, hosszúkás, édes ízű alma', *kecskelábu asztal* 'X-lábú, hosszú fenyőasztal', *lúszemü szilva* 'augusztusban érő, hosszúkás szemű, édes szilva', *madárhaju* 'sovány' (gyerek), *mārhaszáju ing* 'bőujjú vászoning, lobogósujjú ing', *nyúlhasu* 'sovány, ösztövér', *paripahasu* 'karcsú, gyöngederekű' (ökör), *póykhasu* 'nagyhasú, pocakos', *rucatálpu* 'telitalpú, lúdtalpú' és *szunyoglábu* 'hosszú, vékony lábú'.

2.3. A fogalmak h a n g u l a t i rokonságán alapuló jelentéssűrítő összetételek

2.3.1. A két fogalom közötti hangulati hasonlóság azon alapul, hogy bizonyos növények valamilyen élettani jellegzetessége, állapota emberre átvitt tulajdonságként használatos. Így például egy-egy növény fejlődési formája, valamely sajátossága alapján keletkezettek a következő jelentéssűrítő összetételek: *sārju-malac* 'olyan malac, melyet a koca ugyanazon évben második malacozáskor fiadzik' [*sarju* 1. 'sarjú fű, lekaszált széna sarja, 2. 'a belőle vált finom széna'] és *sārjupūjka* 'azon évben másodszeri költésű pulyka, kései pulyka'.

2.3.2. Az emberek valamilyen állapotának megnevezése kerül át — sajátos szemléleti alapon — például bizonyos ételféle vagy egy-egy használati tárgy fajtájának megjelölésére. Az ide tartozó adatok a következők: *árvaleves* 'olyan leves, amelyben nem főtt hús', *árvapóuzma* 'a kazal fedelének két végére eresztett magános pózna, melynek felső végét a *hegyesfá*-hoz kötik' és *özvetypóuzma* 'nem páros, hanem fél pózna, egyes pózna; özvegypózna'.

2.3.3. Az élőlények nemével, a nemiséggel kapcsolatban is találtam egy-két olyan adatot, amelyek szintén ide sorolhatók. Ezek a következők: *bábakokas* 'olyan kakas, amelynek nincs nemző ereje', *bűrpuska* 'a férfi nemző vesszeje' (tr.) és *kan-juli* 'férfi természetű nő'.

3. A vizsgálat néhány tanulsága

A jelentéssűrítő szóösszetételeket szerkezeti különbségeik szerint két külön csoportban mutattam be. Mivel keletkezésüket figyelembe véve a főnévi összetételek és az *-ú*, *-ű* melléknévképzős származékok egyaránt *h a s o n l í t ó* – *h a s o n l í t o t t* jelentésszerkezetűek, elemzésüket azonos szempontok szerint végeztem el.

A SzamSz.-ban például a „Szegedi szótár”-hoz hasonlóan (vö. MNy. 98 [2002]: 140–7) — a terjedelmi okokból kihagyott adatokat is figyelembe véve — viszonylag sok jelentéssűrítő szóösszetétel található. Bizonyosnak látszik, hogy a népi szemlélettel összefüggő, hasonlítást kifejező szóösszetételek keletkezése és száma az egyes vidékek, illetőleg települések lakosságának gondolkodásmódjával, mentalitásával (például a tréfálkozással, ironizálással való hajlammal) magyarázható.

Az egyezések mellett bizonyos különbségek is megragadhatók abban, hogy a jelentéssűrítő összetételekben egy-egy tájegység vagy település lakossága *m i t* és *m i v e l* hasonlít össze. A hasonlítást kifejező jelentéstömörítő összetételeknek egy kisebb hányada a Dunántúl nagy részén, a Palócföldön, Szeged környékén és a Szamosháton is előfordul (ilyenek például a következők: *kanálfülű*, *kecskecsöcsű*, *lófogú kukorica*, *pipaszárlábú*, *tokmányórú*). A többségük viszont kisebb-nagyobb tájegységeken használatos és általában a földműveléssel és állattenyésztéssel van kapcsolatban. Ilyen jellegű jelentéstömörítő összetételek a szamosháti nyelvjárásban is eléggé gyakoriak (például *cilindertök* 'hosszúkás alakú sütőtök', *nyulhasu*, *paradicsomálma* 'paradiesapfel', *rucatálpu* stb.). Hogy milyen fogalomkörből választja meg egy-egy vidék vagy település lakossága a jelentéssűrítő szóösszetételekben a hasonlító, az természetesen összefügg munkájával, tevékenységével. Nyilvánvaló, hogy új szavak, összetételek teremtésekor az anyagi valóság tárgyainak, jelenségeinek, tulajdonságfogalmainak megnevezéseiben a természettel szoros kapcsolatban élő ember — egyéb tényezők mellett — környezetének jól ismert dolgait (például növény- és állatvilágát, a mindennapi munkaeszközöket stb.) is összefüggésbe hozza egymással.

SZABÓ JÓZSEF

